

3. DŮVĚRA A OBČANSKÁ PARTICIPACE

138 |

Pro demokracii je za důležitou považována forma tzv. občanské politické kultury, jejíž součástí jsou politické aktivity občanů, jejich postoje, jakož i zastávání určitých hodnot. Z analytického hlediska můžeme v rámci politické kultury vymezit její vertikální rovinu – vztah občanů k institucím, k politickému systému – a dále horizontální rovinu, kterou lze prakticky shrnout pod koncept kolektivního sociálního kapitálu. V této kapitole se zaměříme na horizontální rovinu politické kultury – sociální kapitál.

Diskutovat budeme zejména vztah jeho strukturální složky – sociálních sítí, včetně sítí občanské angažovanosti – a kulturní složky – obecné důvěry mezi lidmi a skupinami, normami tolerance a kooperace. Kromě „viditelné“ role občanské participace, ve smyslu praktické činnosti více či méně organizovaných spolků a sdružení a dalších způsobů účasti lidí na veřejném životě společnosti, je totiž vedena diskuse na téma, zda prostředí těchto spolků a sdružení vede k vytváření obecné důvěry v druhé lidi, která přispívá k prostředí otevřené demokratické společnosti, nebo naopak k důvěře partikularizované, která vede k utváření uzavřených a navzájem spíše nekomunikujících komunit. Samostatně se budeme věnovat problematice fungování sociálních sítí v postkomunistických zemích.

3.1. Občanská angažovanost jako zdroj sociální důvěry

Klasické teorie demokracie (např. Tocqueville, J. Stuart Mill) tvrdí, že ve společnosti se může vytvořit vysoká úroveň sociální důvěry, pokud v ní existuje velká a různorodá škála dobrovolných sdružení a organizací. Zapojením se do těchto dobrovolných spolků se lidé skrze setkávání se a spolupráci s druhými učí participovat na věcech veřejných a rozvíjejí si tzv. „niterné návyky“ [Bellah et al. 1985] – tedy důvěru, reciprocitu, spolupráci, empatii s druhými, smysl pro společný zájem a společný úspěch. Tyto obecné dovednosti a hodnoty jsou považovány za základ demokratických doved-

ností občana, a tudíž přispívají k demokratizaci společnosti jako takové.

Jak jsme uvedli již v úvodní kapitole druhé části věnované konceptu demokracie, za průkopníky výzkumu občanské participace a demokracie jsou považováni Almond a Verba [1963]. Již v 60. letech upozornili na roli nepolitických postojů, jako je důvěra k ostatním lidem a sociální participace obecně, pro fungování demokracie. Na základě svého výzkumu v pěti zemích (Británie, USA, Německo, Itálie, Mexiko) ukázali, že ochota kooperovat se spoluobčanem nejen svým účelem (založení sdružení, podepsání petice) je ovlivněna nejen individuálním postojem k politice (politickým odcizením) a pozicí v politickém systému, ale i důvěrou ke spoluobčanům a pozicí v sociálním systému (statusem). Důležitým poznatkem je, že nestačí, aby se jednalo o důvěru v rámci primárních skupin, ale o širší důvěru, na základě které se jedinec domnívá, že jeho přátelé by s ním šli i do nějaké politické aktivity [Almond, Verba 1963: 220]. Ze zjištění, že v Británii a USA důvěra v druhé zvyšuje ochotu vytvářet politická uskupení, Almond a Verba vyvozují, že obecná důvěra má širší společenské a sociální dopady a sociální a politická oblast jsou tedy propojeny. Oproti tomu ve zbývajících třech zemích – Německo, Itálie, Mexiko – tyto dvě oblasti propojeny nejsou. Podobné závěry vycházejí ze současných analýz procesu demokratizace v postkomunistických zemích: demokratické instituce jsou zavedeny, občanská společnost se rozvíjí, ale osobní postoje – například důvěra – a postoje politické zůstávají nepropojeny, hračka mezi politickou a společenskou sférou stále přetrvává.

Na výše uvedenou tezi o pozitivním vztahu mezi zapojením v dobrovolných organizacích a důvěrou k ostatním lidem navazu je současná mainstreamová teorie občanské společnosti, která bývá též označována jako neotocquevillianská teorie sociálního kapitálu. Tato škola se snaží prokázat, že sítě občanské angažovanosti, jakož i komunální vztahy hrají důležitou roli pro utváření obecné důvěry v druhé lidi, kterou si lidé osvojují při vzájemné komunikaci, spolupráci a sledování společného cíle. Reprezentantem této školy par excellence je již několikrát zmiňovaný Robert Putnam.

3.2. Putnamova koncepce občanské participace

Na Almonda a Verbu navázal Robert Putnam [1993] svým zkoumáním nových demokratických správních institucí v Itálii, kde došel k závěru, že úspěšnost těchto regionálních svrův úzce souvisí se

| 139

stupněm rozvinutosti občanské společnosti v daném regionu. Cím více se některý region blížil ideálu občanské společnosti, tím výkonnější byla i jeho institucionální správa. Na obecnější rovině z tohoto dlouhodobého výzkumu Putnam vyvodil, že občanské tradice ovlivňují ekonomický vývoj, tedy že nadstavba určuje základnu a ne naopak.⁸⁶ Dále Putnam poukázal na to, že sociální kapitál má tendenci se vyvíjet dvěma směry: buď se v tzv. neřetném kruhu stále více rozvíjí klientelismus, nemorální protekcionismus, bezzákonnost, nátlak, nebo se naopak v tzv. ctnostném kruhu vzájemnou podporou vzbuzuje důvěra a spolupráce. První spirálu nazývá Putnam hobbesovskou, druhou občanskou. Výsledkem občanské spirály je dle Putnama silná a aktivní občanská společnost, která vede ke konsolidaci demokracie [Putnam, Leonard, Nanetti 1993]. Jak se ale podaří určité společnosti vymanit se z jednoho kruhu a osvojit si cyklus jiný? To Putnam blíže nevysvětluje a jeho pojetí kulturních zvyklostí společnosti tak na první pohled působí dosti deterministicky. Ve svém determinismu ale není příliš důsledný.

Jestliže Putnam ve své analýze italské politické kultury dochází k tvrzení, že sociální kapitál je po staletí stabilní, jeho následující analýza americké společnosti je oproti tomu založena na tvrzení o poklesu míry sociálního kapitálu v posledních desetiletích. Úbytek sociálního kapitálu v USA vyjadřuje metafora přímo v názvu díla *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community* [2000]. Skutečnost, že ve Spojených státech amerických dochází k úpadku politické samosprávy, Putnam ilustruje mnoha velmi různorodými příklady. Ukazuje například, že na jedné straně sice dnes více lidí v Americe chodí hrát bowling, ale vzhledem k poklesu počtu hráčských asociací se jedná jen o autonomní jedince, kteří se nesečkávají ve společných klubech, které by podporovaly vznik sítí vzájemnosti a důvěry. Postupně se tak oslabuje komunitní život a dochází k poklesu vzájemné důvěry. Aktivní formy občanské participace (např. církev, odbory, kluby, charita) nahrazují ad hoc funkční organizace (např. petiční výbory). Kolektivní občanské aktivity, například veřejná shromáždění, ochabují mnohem rychleji než individuální formy, jako jsou dopisy čtenářů novin apod. To vše dle Putnama ústí v to, že slabé, povrchní a často jednorázové interakce postupně nahrazují těsné, časem prověřené vazby zakořeněné v dlouhodobých osobních vztazích v sousedském společenství. Jak varovně říká sám Putnam:

86 Oproti tomu Karl Marx [(1859) 1953] ve svém pojetí dějin v duchu historického materialismu považuje materiální poměry za primární, posléze ovlivňující poměry společenské. Ekonomická základna čeliv podle něj určuje kulturní nadstavbu společnosti.

„Sociální kapitál spojený s místem je postupně nahrazován funkčně založeným sociálním kapitálem. Pozvolna opouštíme ty sítě vzájemnosti, které daly vzniknout našim komunitám.“ [Putnam 2000: 184]

Optimističtější je ale Putnam ve své další stati parafrázující původní titul (*Bowling Together*), kde ukazuje na mírný nárůst občanské participace po 11. září 2001 [Putnam 2002a], jakož i v jeho zatím nejnovější práci, v níž se zabývá zkoumáním vlivu etnické diverzity na důvěru a komunitní život [Putnam 2007].

3.3. Kritika Putnamova konceptu

Přes velkou popularitu jak na veřejnosti, tak ze strany institucí zahraniční sféry vyvolala Putnamova koncepce demokracie ve vědecké komunitě rozsáhlou vlnu kritiky. Díky tomu došlo k intenzivnímu a velmi konstruktivním diskusím na téma občanské participace, jejích rozdílných typů, jakož i jejích pozitivech a negativních pro fungování současných demokracií.

3.3.1. Tradiční versus nové typy participace

Putnamův závěr analýzy americké společnosti, dokládající výrazný úpadek sociálního kapitálu ve Spojených státech od konce 60. let 20. století, je často zpochybňován poukazem na skutečnost, že v těchto letech docházelo naopak ke zrodu mnoha nových občanských a politických aktivit (ekologická, mírová, feministická apod.) [např. Keller 2009: 66]. Putnam sice tuto historickou skutečnost zcela nepopírá, ale podle něj organizovanost v nových masových organizacích a hnutích, kde se lidé pravidelně nesečkávají tváří v tvář v určité komunitě a nesdílejí společné zájmy, k důvěře ani k rozvoji demokracie navede. Američané tak sice dle něj zůstávají ve srovnání s jinými zeměmi vcelku občanský uvědomělí, ale v porovnání s minulostí jsou méně aktivně zapojeni a vzájemně propojeni.

Navíc Putnam vysvětluje tento úpadek zejména procesy tlaku času a peněz, mobilitou a suburbanizací, rozvojem nových komunikačních technologií (zejména televize, internetu) a generační přeměnou. Rozkladem tradičních komunit tak podle něj může dojít až k oslabení samotné demokracie. Tímto postojem se řadí k velmi konzervativnímu komunitaristickému proudu, který se vyznačuje jak apriorně negativním hodnocením dopadu nových technologií na mezilidské vztahy, tak opomíjením negativ dobrovolných sdružení, která jsou často vylučná a namísto budování sociální důvěry mnohou

přispívat naopak k rozdělení společnosti. Tento přístup je proto často kritizován pro svou normativní zatíženost. Z radikálního pohledu je časté používání kategorií dobra a zla dokonce považováno za účelové, snažící se zakrýt existenci skutečných nerovností a sociálních konfliktů ve společnosti [Keller 2009: 75].

Výrazný komunitaristický postoj se v Putnamově knize *Bowling Alone* promítá také v jeho pojetí demokracie. Oproti jeho předchozí analýze italských regionů, se zde demokracie sčvrkává pouze na občanskou participaci, jakoby veškeré fungování demokratického systému stálo a padalo s občanskou aktivitou a fungováním institucí, a stát v něm neměl žádnou roli [Keller 2009: 65]. Návrat k institucionálnímu rozměru demokracie ale najdeme například u Putnamova pokračovatele Davida Halperna v jeho modelu Putnam-plus.

142 |

3.3.2. Ne každý typ sdružení k důvěře přispívá

Základní otázkou ve vztahu důvěry a občanské participace je, zda v případě, že členství ve sdruženích hraje určitou roli pro utváření důvěry, přispívají všechny typy sdružení k důvěře stejnou měrou. Někteří badatelé poukazují na to, že vliv participace na sociální důvěru závisí na typu organizace, heterogenitě jejího členství a na stupni (ne)formality zapojení. Důležitou roli hrají také cíle sdružení, např. zda jej lze charakterizovat jako altruistické nebo egoistické, neboť sdružení orientovaná k různým cílům mohou mít rozdílný vliv na vývoj sociální důvěry. Empirické studie např. prokázaly, že kulturní a komunitní sdružení (např. sdružení zachovávající tradici ní kulturu, dále církevní, umělecká, rodičovská, pečovatelská a podobná lokální sdružení) jsou úžeji spojena se všeobecnou důvěrou než sdružení politická [Stolle, Rochon 1998]. Španělský politolog Francisco Ferreros [2004] zase dochází k závěru, že politický charakter sdružení není na překážku, vyznačuje-li se organizace demokracií související s převahou horizontálních vztahů, což podle něj podněcuje u jejích členů takový způsob uvažování, který vede k obecné důvěře vůči druhým lidem.

Vedle typu sdružení má na důvěru pravděpodobně vliv i stupeň jeho profesionalizace. Přestože profesionální řízení vede k úspěšné realizaci poslání dané organizace, nárůstem moci profesionálů klesá důležitost dobrovolníků, což mění charakter a sociální funkci nevládních organizací. Výzkumy ukazují, že ač by mnohdy bylo mnohem efektivnější, kdyby určitá organizace byla zcela profesionalizovaná, tak dobrovolnictví „plní roli vyvažujícího mechanismu, ... slouží jako ochrana občanského charakteru organizace, jenž je

ohrožován imperativem efektivity“ [Marada 2005: 166]. Z toho vyplývá, že ve vysoce profesionalizovaných neziskových organizacích ubývá příležitosti pro tvorbu sociálního kapitálu a šance na utváření občanských dovedností klesají. Jak ukazuje například výzkum neziskových organizací v České republice, dobrovolníci s ostatními členy spolupracují méně a nepravdělně. „Za takového podmínek se nevytvářejí široké horizontální sítě vztahů a zá vazků, v nichž se utváří sociální důvěra. Dobrovolníci se stávají pouhými pasivními aktéry, jejichž aktivity jsou předurčeny profesionály.“ [Štovčíková Jantulová 2005: 144] Obecně řečeno, čím méně je organizace formálně organizována (např. kluby a sdružení ve srovnání s politickými stranami a odborovými svazy), tím má větší kapacitu ke tvorbě sociálního kapitálu ve smyslu pozitivních norem reciprocity a důvěry k ostatním.

Nejenže profesionalizace nemusí podněcovat sociální kapitál, ale dokonce na něj může mít i negativní vliv. Na druhou stranu ale nelze říci, že by se hodnoty empatie, důvěry, solidarity a vzájemné pomoci ze světa neziskového sektoru vytrácely zcela. Podle českého sociologa Radima Marady přetrvávají alespoň v idejích, které profesionalizované neziskové organizace deklarují [Marada 2005: 166]. Kromě toho jsou stále přítomny alespoň v lokálním prostředí u malých organizací, které byly utvořeny ad hoc kolem určitého konkrétního problému.

3.3.3. Občanská sdružení nemusí být pro důvěru nejdůležitější

Na přeceňování důležitosti dobrovolných sdružení při budování sociální důvěry poukazují i další kritické připomínky. Problémem například je, že nevíme, v jakém rozsahu členství skutečně ovlivňuje vznik důvěry ve srovnání s jinými možnými zdroji důvěry, jakými jsou rodina, osobní zkušenosti nebo vliv státních institucí [Stolle 2001: 118]. Ve srovnání s časem stráveným například ve škole, v práci či s rodinou, většina lidí činností v dobrovolnických organizacích mnoho času netráví.⁸⁷ Přírný a silný vliv těchto sdružení na sociální důvěru zpochybňuje také skutečnost, že členové sdružení nevyjadřují o nic větší míru sociální či politické důvěry než nečlenové [Newton 2001: 207]. Na datech z mezinárodního výzkumu World Values

| 143

87 Německá politoložka Dietlind Stolle např. navrhuje vytvoření mikroteorie sociálního kapitálu vložené do širšího rámce, který by testoval platnost teorie vůči jiným faktorům podporujícím důvěru.

Survey (1991–1995) neprokazuje Kenneth Newton u čtyř zemí žádný vztah mezi dobrovolnými aktivitami a sociální důvěrou, u tří zemí jen slabý [Newton 1999b: 172–173]. K podobnému závěru dochází i francouzská politoložka Nomma Mayer [2003], která ve francouzské společnosti ověřuje Putnamovu hypotézu o vlivu sociálního kapitálu (měřeného zde jako členství v organizaci) na důvěru a zájem o politické dění. Ukazuje, že přestože určité souvislosti zde existují, jedná se o vlivy velmi slabé a například kulturní kapitál (vzdělán) má na zájem o politiku mnohem větší vliv než kapitál sociální. Můžeme tedy shrnout, že členství v dobrovolných organizacích sice není bez významu pro utváření sociální důvěry, ale je méně důležité než další sociální a politické faktory.

I když připustíme existenci určitého vztahu mezi sociální důvěrou a občanskou participací, dalším problémem jsou komplikované vztahy příčin a následků mezi členstvím v dobrovolných sdruženích a důvěrou, neboť mnoho nevíme o mechanismech, kterými tato sdružení přimějí své členy k větší důvěře a spolupráci. Jak poznamenává německá politoložka Dietlind Stolle, pokud tento procesům zcela nerozumíme, „dokonce i když sledáváme členy sdružení více důvěřujícími než zbytek populace, zůstává zde možnost, že jde o jakousi sebeselekcí, kdy lidé, kteří více důvěřují, se sami vybírají do sdružení“ [Stolle 2001: 120]. Sdružení tak maximálně posilují míru důvěry u již důvěřujících. Názor, že existuje-li reciproční vztah mezi důvěrou a participací, výraznější vliv vede pravděpodobně od důvěry ke vstupu do sdružení, podporuje i americká politoložka Margaret Levi, podle které mohou za určitých podmínek například i státní instituce položit základ všeobecné důvěry [Levi 1996: 50]. Kauzální vztahy by byly v tomto případě zcela opačné: od důvěry v instituce k důvěře v druhé lidi, díky níž lidé spolupracují a formují občanská sdružení.

3.4. Sociální důvěra a nekonvenční participace (Kaase, Inglehart)

Alternativní vysvětlení propojení důvěry a participace nabízí německý politolog Max Kaase [1999]. Nesouhlasí s Putnamovým tvrzením, že k sociální důvěře přispívá pouze členství v tradičních spolecích, zatímco organizovanost v nových masových organizacích a hnutích (např. proenvironmentální, feministická apod.) k vytváření sociální důvěry nepřispívá. Kaase naopak argumentuje, že pokud teorie sociálního kapitálu zdůrazňují spojení mezi důvěrou a kooperací, pak by

neinstitutionalizovaná participace založená na kolektivní činnosti měla být silněji provázána právě s interpersonální důvěrou než konvenční participace [Kaase 1999: 14]. Dle jeho zjištění na datech EVS a WVS⁸⁸ v devíti evropských zemích je generalizovaná interpersonální důvěra pozitivně korelována spíše s nekonvenční participací, jako například podepisováním petic, demonstracemi apod., než s participací konvenční. Nekonvenční participace je zároveň negativně korelována s institucionální důvěrou [Kaase 1999: 17]. Zdá se tedy, že nárůst netradiční participace souvisí s určitým poklesem důvěry v demokratické instituce a otázkou je, do jaké míry také s legitimitou režimu jako takového.

Také Ronald Inglehart [1997a] nesouhlasí s Putnamovým názorem, že se američtí občané stávají stále apatičtějšími a neangažují se. Poukazuje na to, že již 60. léta znamenala revoluci v občanské účasti na politice a jednu dobu se zdálo, že jsou zpochybněny dosavadní institucionalizované demokratické mechanismy participace. Záhy se ukázalo, že tento způsob politické angažovanosti občanů nenahrazuje tradiční způsoby, ale pouze je doplňuje. Inglehart [1997a], Dalton [1998] a další se domnívají, že změnu participace je třeba chápat v kontextu generační proměny hodnot, související s makrosociálními změnami jako například s ekonomickým růstem, vyšší mírou vzdělanosti či rozšířením veřejných médií, zejména televize. Postmoderní fáze rozvoje ve vyspělých průmyslových zemích, zdá se, vede také k poklesu respektu vůči autoritám ze strany veřejnosti. To s sebou nese pokles důvěry ve vládu, pokles volební účasti i úbytek členů v politických stranách. Kritičnost občanů vůči politikům a politickým stranám dle Ingleharta neznamena apatii, ale naopak vede k podpoře demokracie ve smyslu aktivnějšího zájmu o politický život a většího sklonu k zapojení formou neinstitutionalizované angažovanosti (diskutování politiky, podepisování petic, zapojení se do bojkotů). Nejedná se tedy o pokles občanské angažovanosti jako takové, ale o změnu její formy [Inglehart 1997b: 220]. Úbytek občanské angažovanosti popisovaný Putnamem jak v americké společnosti, tak ve většině západních zemí nepovažují za prokazatelný ani další výzkumníci [Mayer 2003; Hall 1999; Newton 2001; Eliasoph 1998; Norris 2002], přestože jejich argumentace je odlišná.⁸⁹

88 European Values Survey a World Values Survey z let 1981, 1990 a 1996.

89 Rozsáhlou diskusi o údajném poklesu občanské participace lze nalézt např. v *International Journal of Social Research*, 6 (1) z roku 2003.

3.5. Typologie organizací a skupin na základě jejich vlivu (Newton)

Vzhledem k rozmanitosti způsobů sdružování existuje množství jeho typologií. Z perspektivy důvěry je zajímavá typologie spolků a sdružení, která je založená na rozlišení jejich interních a externích vlivů [Newton 1999a]. K vytvoření typologie Newtona vedlo uvědomění si toho, že empirický výzkum se zaměřuje zejména na organizované dobrovolné spolky, a tak mu uniká velká část „spolkového života“ společnosti, ne-li ta nejdůležitější. Neboť jestliže formální organizace, založené na placení členských příspěvků a nízké participaci, mají často malý interní efekt na své členy, co se týče sociálního kapitálu, náhodně utvořené skupiny mohou mít v tomto ohledu velký vliv na své členy. Interním vlivem rozumí Newton socializaci členů do určité kultury, rozvíjení schopnosti kooperace a učení se vzájemně důvěře. Externí vlivy vypovídají o dopadu činnosti organizace na zbytek společnosti, ve smyslu prosazování určitého názoru či zájmu skupiny ve veřejném prostoru [Newton 1999a: 11].

Prvním typem jsou tzv. pluralistické organizace, které mají silný jak externí, tak interní vliv (např. odbory, politické strany). Druhý typ – organizace se silným externím a slabým interním vlivem – reprezentují organizace založené zejména na placení členských příspěvků a jinak téměř nulové angažovanosti členů. Důvodem k členství v těchto organizacích je dle Newtona buď získání nějakých služeb (např. sdružení motoristů), nebo je důvodem společenské uznání (např. charitativní organizace, environmentální hnutí, politická strana) [Newton 1999a: 12].⁹⁰ Třetí typ – skupiny se slabým externím, ale silným interním vlivem – zahrnuje například různé svépomocné skupiny, v nichž existuje intenzivní vnitřní komunikace a vzájemná spolupráce a kde se členové se svou účástí ve skupině skutečně identifikují, přestože dosah jejich vlivu navenek je ale většinou velmi omezený. Poslední typ – skupiny se slabým jak externím, tak interním vlivem – tvoří neformální, ad hoc utvořené skupiny, například pečovatelské (viz tabulka II.3.1.).

Uvedená typologie je pro nás zajímavá nejen tím, že umožňuje je plastičtěji zachytit oblast neziškových organizací a spolků, ale zejména tím že nabízí podrobnou analýzu vlivů jednotlivých typů uskupení, které důvěru buď podporují, či ji nepodporují. Tím zpo-

chybně je obecné výroky o všeobecně pozitivním vlivu organizací na utváření důvěry v druhé.

Tabulka II.3.1. Typy organizací (spolků) a sociálního kapitálu (dle [Newton 1999a: 14])

SILNÉ EXTERNÍ VLVY	SLABÉ EXTERNÍ VLVY
Silné interní vlivy	Silné interní vlivy
Pluralistické organizace	Svépomocné skupiny, budující uvědomění svých členů
Slabé interní vlivy	Slabé interní vlivy
Organizace založené na „placení příspěvků“	Malé, ad hoc, neformální skupiny (podpůrné, pečující)

3.6. Specifika občanské participace v postkomunistických zemích

Na počátku devadesátých let 20. století dominoval ve výzkumu občanské společnosti tzv. institucionální přístup, který zdůrazňoval zejména roli současných ekonomických a politických faktorů, jakož i politických nástrojů ve vývoji občanské participace v postkomunistických zemích ve srovnání se západními. Tento přístup ale ignoroval výchozí specifčnost postkomunistické občanské společnosti, která pramenila z historické zkušenosti s komunistickým režimem [Howard 2003]. Bez porozumění dědicví komunismu, které se promítlo nejen do institucionálního uspořádání společnosti a stále do určité míry přetrvává v postjovových orientacích a hodnotách jednotlivých aktérů, ale nelze porozumět ani současnému stavu.

3.6.1. Neformální sítě versus formální organizace

Za opomíjení specifčnosti historických podmínek je kritizován právě Putnamův pozitivní koncept kolektivního sociálního kapitálu, a to zejména ze strany sociologů zabývajících se studiem sociálního kapitálu v postkomunistických zemích. Proti současnému komunitarismu kritici argumentují, že výše uvedená teorie se viditelně odklonila od původního paradigmatu individuálního sociálního kapitálu a z kolektivního sociálního kapitálu učinila normativní koncept, v němž členství ve skupině ztotožnila s obecnou důvěrou [Jackman, Miller 1998: 48].

Výzkumy naopak ukazují, že sociální kapitál ve smyslu individuálně uplatnitelných aktiv vysvětluje v postkomunistických zemích v jistém ohledu utváření sociálních sítí lépe než pozdější koncepce

⁹⁰ To samozřejmě neznamená, že by všichni lidé přispívalíci na charitu či na ekologii tak činili pouze z důvodu společenské prestiže. Newton pouze podotýká, že takoví lidé

Putnamova kolektivního sociálního kapitálu [např. Rose et al. 1997; Matějů, Vításková 2006; Raiser et al. 2002; Field 2003]. Také Mishler a Rose [2003] navrhuji pojímat sociální kapitál spíše na základě instrumentálních sítí, neboť dle nich je například v Rusku či v dalších postkomunistických zemích takovéto využívání neformálních sítí běžné. Polsko-britský sociolog George Kolankiewicz [1996] poukazuje přímo na analogii mezi nomenklaturními sítěmi – uplatňovanými při konverzi sociálního kapitálu na ekonomický v průběhu postkomunistické privatizace – a rodinnými až maňáskými sítěmi studovanými Putnamem a jeho kolegy na italském jihu [Putnam, Leonardi, Nanetti 1993].

Putnamovo rozlišení mezi politickými a nepolitickými organizacemi platí, zdá se, pouze v demokracii založené na občanské politické kultuře, neboť v totalitním režimu je veškerý společenský život zpolitizován [Rose et al. 1997]. Za socialismu, se lidé vzhledem k povinné účasti a politizaci v zájmových sdruženích stahovali do ústraní, do kruhu své rodiny a nejbližších přátel. Navíc v systému, kde režim nerespektoval nezávislost občanských sdružení, se lidé snažili vztahy se státem minimalizovat a vytvářet si vlastní nezávislé sítě spolupráce. Dnešním důsledkem neangažovanosti tudíž není ani tak společenská izolace, ale spíše distance od státu, která vede k tvorbě sociálního kapitálu, který je někdy směřován dokonce proti státu. Reakce občanů na mobilizační snahu státu vytváří tzv. „společnost přesýpacích hodin“ [Rose et al. 1997]. V ní sice panuje velká míra solidarity – jak mezi lidmi, tak mezi vládnoucí elitou – a počtem formálních i neformálních vztahů se takováto společnost může navenek dosti podobat demokratické společnosti s rozvinutou občanskou kulturou, ale tyto sítě společnosti naopak rozdělují.

Proto je při zkoumání postkomunistických zemí velmi důležité rozlišovat mezi neformálními sítěmi osobních vztahů založených na interakci tvář v tvář a organizovanými, neosobními a pravidly určenými organizacemi.⁹² V prvním případě sociální kapitál vzniká na základě neformálních sociálních sítí produkujících zboží a služby, které mohou mít někdy i vnější formální identitu. Tyto sítě jsou založené na vzájemné osobní spolupráci a přátelské pomoci, ale poskytované zboží a služby se většinou nedají jednoduše převeš

91 Pojetí sociálního kapitálu jako instrumentálních sítí jsme popsali např. v teorii Colemanově (jako pomoc ostatních v těžké situaci).

92 Rose poznamenává, že toto odlišení např. nebylo relevantní pro Tocquevilla, a něhož se velmi často odkazuje, neboť většina sdružení ve 30. letech 19. století ve Spojených státech byla založena na osobních vztazích [Rose et al. 1997: 11].

na peněžní hodnotu, neboť se zde promítají i vzájemná náklonnost a závazky mezi účastníky.⁹³ Takovýto typ kapitálu může mít pozitivní funkci v případě, že doplňuje nedostatkové státní služby. Ale i v této funkci je žádoucí, aby se sítě přetvořily do podoby nezávislých organizací, které jsou funkční složkou demokratického systému, a ne aby fungovaly v podobě klientelistických sítí, které naopak občanskou kulturu včetně důvěry podkopávají. Neformální sociální kapitál může tedy působit i negativně, a to tehdy, porušuje-li ustanovená pravidla fungujícího trhu (privatizace ovlivněná nomenklaturou, mafee). Naproti tomu organizační kapitál představuje úhrn formálních organizačních sítí společnosti, které jsou právně uznány státem, mají vlastní pravidla, byrokracií a jsou hierarchicky řízeny. Rose upozorňuje na to, že jestliže ve stabilní demokracii je sociální kapitál neformálních sítí pozitivně integrován s neosobními institucemi občanské společnosti skrze důvěru, v postkomunistických zemích mohou neformální sítě a formální organizace ze setrvačnosti stále ještě působit spíše proti sobě [Rose et al. 1997: 12–13]. Přestože sociální sítě mohou vypomoci v případě nefunkčnosti formálních organizací, jejich využití musí být přeci jen limitováno, aby nedocházelo k protekcionářství, klientelismu a korrupci.

TABULKA 11.3.2. *Formy sociálního kapitálu v postkomunistických zemích (dle [Rose et al. 1997: 14])*

KAPITÁL SOCIÁLNÍCH SÍTÍ	ORGANIZAČNÍ KAPITÁL
Primární vztahy tvář v tvář	Neosobní, sekundární vztahy
Neformální	Řídící se pravidly
Členy jsou: jednotlivci, domácnosti	Organizace
Malý počet členů	Velký počet členů
Horizontální struktura, rovnost členů	Hierarchická struktura, nerovnosti
Alegální (není určené zákonem)	Legální
Závazky členů různě	Specifické členské závazky
Ne na plný úvazek	I plný úvazek
Omezený rozsah prostředků	Prostředky: peníze, vybavení, pozemky
Produkují jednoduché zboží a služby	Produkují i složitější výrobky a služby
Směna většinou nepeněžní	Peněžní směna

93 Připomeňme, že tímto způsobem uvažuje v české sociologii o sociálním kapitálu např. Ivo Možný [(1991) 1999a], který ho také chápe jako instrumentální osobní kontakty udržované za účelem získávání nedostatkového zboží a služeb. Více viz kapitola 14, a kapitola 11.1.

Atributy dvou forem sociálního kapitálu, jak je navrhl Rose a jeho kolegové, znázorňuje tabulka II.3.2. V realitě mohou samozřejmě existovat hraniční typy jako například Národní fotbalová liga, která je formální organizací, ale v jejím rámci se na lokální úrovni jedná spíše o neformální síť.

V otázce korupce a úplatkářství s Rosem zajímavým způsobem polemizuje ruský sociolog Yuri Levada. Jestliže Rose považuje hojně rozšířenou instituci úplatkářství za antimoderní projev ruské společnosti, Levada považuje úplatkářství spíše za součást ruské kultury, odlišné od západní. Své tvrzení dokumentuje skutečností, že nenachází rozdíl v tomto jevu mezi vesnickým a městským obyvatelstvem – tedy předmoderním a moderním prostředím. V moderním procesu podle Levady využívání tohoto typu sociálních sítí v Rusku neustupuje, což podle něj podporuje tvrzení amerického politologa Samuela Huntingtona [1991], že „ruský způsob modernizace je odlišný od západní“ [Levada 2004: 170]. Při snaze o porozumění fungování sociálních sítí je tedy důležité vymanit se z myšlenkových stereotypů zavedených sociologických teorií a je nutno do analýzy zahrnout také historický a kulturní kontext dané společnosti.

Také český sociolog Pavol Frič se snaží zpochybnit zjednodušený pohled na neformální síť v postkomunistických společnostech jako na apriori negativní. Podle Friče je dělení sítí na „pozitivní“ a „negativní“, ve smyslu jejich vlivu na širší společenské prostředí, v němž působí, nedostačující. Ukazuje, že nejenže vliv sítí je větší, nou smíšený – tedy pozitivní v jednom směru a negativní v jiném, ale že navíc míra pozitivních i negativních efektů určitých sítí se liší společností od společnosti [Frič 2008: 300]. Pro naše téma vztahu sítí, důvěry a demokracie je zajímavý jeho přehled vlivů neformálních sítí na jednotlivé parametry společnosti. Frič mezi společenské parametry řadí: demokracii, trh, občanskou společnost, fungování formálních institucí, sociální soudržnost, důvěru v jiné lidi, důvěru v instituce a efektivitu společenského celku [ibid.: 302–303]. Například u vlivu sítí na demokracii argumentuje Frič pro pozitivní vlivy shodně s neotocquevillianským proudem, že síťe mobilizující občany jsou jakousi školou demokracie. Zároveň ale zmiňuje negativní efekty sítí fungujících ve stínu formálních demokratických institucí, které vytvářejí skrytou mocenskou strukturu, která znehodnocuje výsledky voleb, vylučuje veřejnost z procesu formování veřejné politiky, potlačuje občanské svobody a tak podobně [ibid.: 302].

Frič navrhuje vlastní podrobnější typologii neformálních sociálních sítí, šitou přímo na míru postkomunistickému kontextu.

ně prospěšné a promodernizační. Na základě jejich programového zaměření rozlišuje pět ideálních typů sítí: předátorské (silně parazitující a přeměňující instituce veřejné správy ve své soukromé agentury), redistribuční (klientelistické, vysávající zdroje z formálních institucí), pomáhající (kompenzující nedostatky formálního institucionálního systému u znevýhodněných), operační (kolegální výměna informací v souladu s pravidly formálních institucí) a participaçní (občanský angažovaná hnutí mající přemostující povahu) [Frič 2008: 310–313]. Tato funkční analýza jasně ukazuje na problematičnost obecného tvrzení, že neformální sociální síť podporují utváření prostředí důvěry ve společnost. Fričova typologie je velmi přínosná na poli teorie, pro empirický výzkum je nicméně dosti problematické její převedení na měřitelné indikátory, neboť zejména na protispoločenské vlivy sítí jsou jen těžko zjistitelné a měřitelné.

3.6.2. Specifické sociální síťe jako znak národní kultury?

Existuje ale opravdu něco jako obecný model postkomunistické občanské angažovanosti? Francouzská socioložka Sandrine Devaux [2005] se domnívá, že existuje pouze určitý vztah mezi individuálním chováním a kolektivním chováním zděděným z doby komunismu na straně jedné a mezi způsoby utváření sdružení a společenskou sociabilitou na straně druhé. Ve své kvalitativní studii mládežnických organizací v České republice v 90. letech Devaux dokládá, že změna sdružování po roce 1989 byla sice z hlediska práva radikální, na úrovni běžného provozu organizací se ale změny děly v mnohem menší míře. Poukazuje na to, že občanský život nevyrostl na zelené louce, ale že mnohá „nová demokratická“ sdružení stavěla na své činnosti před rokem 1989, zpochybňuje také mainstreamové tvrzení, že občanská společnost je čistě záležitostí demokratického systému [Devaux 2005]. Kritizuje normativní funkcionalistický přístup (např. Almond a Verba, Putnam) za to, že univerzálně aplikují „západní“ koncepty občanské společnosti na studium historicky a kulturně odlišných zemí, čímž jim nejen uniká hlubší pochopení sociální reality, ale dochází i k jejímu zkreslení.

Pro pochopení specifčnosti sociálních sítí v určité společnosti je proto užitečné se někdy odpoutat od již existujícího vědeckého pojmosloví a zajímat se o to, jaké označení jim dává společnost sama. V souvislosti s fungováním sociálních sítí za socialismu i po něm se utvořily specifické pojmy, které pocházejí z více či méně rozdílných kultur. Vztahují se k osobním vztahům, jež pomáhají v každodenním životě, ať už se jedná o celospolečenský efekt pozitivní či negativní.

Jedním z pojmů je například tzv. kruhové ručení (*krugovaya poruka*), které je specifickou podobou tradičních ruských sítí solidarity a představuje velmi úzkou provázanost jednotlivých členů komunity [Ledeneva 2004: 107]. Neformálně fungovaly tyto sítě v rámci plánované ekonomiky za minulého režimu a zdá se, že hrají důležitou roli i v dnešní ruské „tržní ekonomice“. Ekonomka a politoložka ruského původu Alena Ledeneva se domnívá, že bez pochopení fungování těchto sítí a jejich určitého právního zarámování nebudou sítě působit efektivně, ale namísto toho spíše protimodernizačně a protitransformačně. Na životní důležitost sítí známostí a výpomoci v Rusku upozorňuje také britský historik Geoffrey Hosking [2004]. Jestliže v minulém režimu byly tyto sítě zneužity totalitní mocí, dnes dochází podle Hoskinga v důsledku tržních mechanismů k dalšímu rozpadu již institucionalizovaných kolektivit. To se stává, zejména v obdobích ekonomicky nepříznivých, velmi stresujícím faktorem, který prohlubuje nejistotu a vzájemnou nedůvěru v celé společnosti. Ruský blat, který lze definovat jako „známosti umožňující pomocí osobních vztahů s lidmi v určitých pozicích obstarávání nedostatkového zboží, zejména pak přístup k veřejným zdrojům“, je spornějšího rázu, neboť se prakticky jedná o protekci jednotlivců na úkor ostatních [Ledeneva 1998]. Oproti blatu, původně před revolucí z roku 1917 spojovaného s kriminální činností, je čínské *guanxi* neutrálního původu, vychází z kolektivních vztahů a zdůrazňuje morální a sociální závazky [Michailova, Worm 2003]. V určitých kulturách je tedy zapotřebí chápat vzájemné výměny ve smyslu teorie daru, nikoliv korupce [Smart 1993]. Hranice mezi darem a korupcí je ale někdy těžko rozpoznatelná. Například v procesu amerikanizace či westernizace východních kultur často dochází ke střetu mezi tradičními zvyky pohostinnosti místní kultury a novými právními předpisy. Co může ještě veřejně činná osoba přijmout jako pozornost a co je již třeba kvalifikovat jako nelegální úplatek? Existuje univerzální odpověď?

3.7. Shrnutí

Za východisko naší úvahy o vztahu obecné důvěry, občanské angažovanosti a demokracie jsme zvolili neotocquevillianskou teorii sociálního kapitálu. Tato škola tvrdí, že k utváření sociální důvěry dochází zejména v komunitních sítích a v sítích občanské angažovanosti, které jsou tímto klíčové jak pro demokracii, tak pro prostředí

občanskou angažovanost byla analyza demokracie Almonda a Verby, kteří již v 60. letech poukázali na to, že vedle postojů politické participace sehrávají důležitou roli v demokracii i nepolitické postoje jako důvěra k ostatním lidem a sociální participace obecně. Dnes je za hlavního představitele tohoto proudu považován Robert Putnam, který svou teorii vybudoval nejprve na základě zkoumání nových demokratických správních institucí v Itálii [Putnam, Leonard, Nanetti 1993], poté ji rozpracoval při výzkumu sociálního kapitálu v americké společnosti [Putnam 2000] a v reakci na kritiky ji později reformuloval v rámci zkoumání vlivu etnické diverzity na důvěru a komunitní život [Putnam 2007].

Ukázali jsme, že komunitaristická koncepce je kritizována hned v několika ohledech. Kritici poukazují na to, že zdaleka ne všechny typy sdružení přispívají k důvěře stejnou měrou, neboť pozitivní vliv participace na sociální důvěru závisí na typu organizace, heterogenitě jejího členství a na stupni (ne)formality zapojení (Stolle, Rochon, Herreros). Kromě toho není jasné, v jakém rozsahu ovlivňuje členství vznik důvěry ve srovnání s jinými možnými zdroji důvěry, jako jsou rodina, osobní zkušenosti nebo vliv státních institucí (Stolle, Newton, Levi). Nelze tedy tvrdit, že právě občanská sdružení jsou pro utváření důvěry nejdůležitější, když navíc nejsou komplikované vztahy příčin a následků mezi členstvím v dobrovolných sdruženích a důvěrou příliš zřejmé. Obecně bývá Putnamovi a celému komunitaristickému proudu často vytýkána také normativní zatíženost jejich pojetí občanské společnosti, vyznačující se konzervativními hodnotovými postoji „zoufání nad koncem starých dobrych časů.“

Alternativním vysvětlením propojení důvěry a participace je teorie, podle níž k sociální důvěře nepřispívá pouze členství v tradičních spolecích, ale která se domnívá, že spojení mezi důvěrou a kooperací je typičtější spíše pro neinstitutionalizovanou participaci založenou na kolektivní činnosti (Kaase, Inglehart). Jestliže nekonvenční participace nahrazuje stále více participaci konvenční, nemusí se v dnešní americké společnosti ani tolik jednat o pokles občanské angažovanosti, jak tvrdí Putnam, ale spíše o změnu její formy. K přesnějšímu zachycení všech možných forem občanské participace vytváří Newton typologii založenou na rozlišení interních a externích vlivů spolků a sdružení. Tato typologie slouží zároveň ke zmapování pozitivních či negativních vlivů sdružení jak na utváření obecné důvěry, tak na upevňování demokracie.

Zkoumání občanské participace a sociálních sítí v postkomunistických společnostech jasně dokazuje, že teoretické koncepty demokracie nejsou tak jednoduše přenositelné a že jejich pozitivní vliv

nedokáže odlišnou sociální realitu smyslučně vysvětlit. Výzkumy například ukazují, že instrumentální síť (individuální sociální kapitál) vysvětlují utváření sociálních sítí v postkomunistickém kontextu lépe než pozdější koncepce Putnamova kolektivního sociálního kapitálu (Rose a Mishler, Raiser, Matějů). Vzhledem k tomu, že totalitní režim nerespektoval základní občanské svobody včetně nezávislosti občanských sdružení, lidé se od státu distancovali a vytvářeli si vlastní nezávislé sítě spolupráce. Tato hybridní kultura sdružování přetrvávala do jisté míry až dodnes, a proto je třeba při zkoumání postkomunistických zemí rozlišovat mezi neformálními sítěmi osobních vztahů a formálními organizacemi, neboť jejich efekty jsou často rozdílné.

Na druhou stranu je třeba říci, že neformální sociální sítě jsou v postkomunistických společnostech někdy nahliženy jako již a priori podezřelé, neslučující se s mechanismy moderního státu. Jedná se ale o zjednodušující pohled, neboť jak ukazuje například Eričova typologie sítí dle zaměření jejich činnosti, neformální sociální sítě mají jak pozitivní, tak i negativní vlivy na jednotlivé složky demokratické společnosti. Přestože využití sítí musí být do určité míry limitováno, aby nedocházelo k protekcionářství, klientelizmu a korrupci, normativní pohled znemožňuje blíže pochopit jejich funkci, kterou může být třeba výpomoc v případě nefunkčnosti procedurálních postupů formálních organizací či teprve se konsolidujících demokratických institucí.

4. SOCIÁLNÍ A INSTITUCIONÁLNÍ DŮVĚRA A JEJICH VZTAH

4.1. Vymezení vztahů důvěry a demokratického systému | 155

V předchozích kapitolách jsme poukázali na potřebnou symbiózu demokracie a důvěry. Vymezili jsme přitom tři základní kanály důvěry v demokratickém systému: systémovou důvěru, důvěru v instituce a obecnou důvěru v druhé lidi. Jak jsme ukázali, základní podmínkou existence demokratického režimu je důvěra v jeho oprávněnost, tedy legitimita.

Druhý pilíř demokratického režimu je postaven na vztahu občanů k institucím, které reprezentují demokratický systém. Zkušenost s fungováním institucí vede občany buď ke spokojenosti, či nespokojenosti, kterou vyjadřují svou důvěrou či nedůvěrou vůči nim. Dlouhodobá nespokojenost se přitom může odrazit nejen v nedůvěře a zpochybnění existence jednotlivých demokratických institucí, ale může ovlivnit i vnímání oprávněnosti demokratického systému jako takového, tedy jeho legitimitu (viz diskuse v kapitole II. 2.).

Třetí pilíř tvoří obecná důvěra mezi lidmi či tzv. sociální důvěra. Přestože obecná důvěra k druhým lidem má své kořeny již v prvotní socializaci, osvojení si důvěry v kruhu rodiny či úzké komunity není podle většiny autorů zárukou rozšíření této důvěry i na další členy společnosti. Pouhá existence solidarity v místní komunitě tedy nestačí, ale pro sociální důvěru je klíčová propojenost sociálně „vzdálených“ skupin, k níž může (ale také vůbec nemusí)⁹⁴ docházet v prostředí občanských sdružení a při dobrovolnických aktivitách. V této souvislosti můžeme hovořit o tzv. přemosťujícím sociálním kapitálu, který vzniká ze zkušenosti s „cizím“, v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených jedinců. Přesah přes kulturní okruh vlastní skupiny vytváří generalizovanou důvěru, která spo-

94 V případě některých forem sdružování v rámci volnočasových organizací vzniká tzv. svazující forma sociálního kapitálu, která sice napomáhá vnitroskupinové solidaritě, ale ve vztahu k vnějšímu světu může mít i negativní dopady (exkluze), protože nezděká upevňuje omezenou vlnití identitu.